नाना फडणीस

यांचा

पोवाडा —————— : १२ :

प्रास्ताविक

शिरपेंच मस्तकावर । पाणिदार मोत्यांचा हार ।। जी ।। बाळ्याच्या जोड्या तेजाळ । खुलवीत भव्यता फार ॥ जी ।। पागोटं शेला सुंदर । अंगरखा शुभ्र भरदार ।। जी ।। तें रुंद भव्य कपाळ । गंध आडवं शोभे त्यावर ।। डोळ्यांची चमक अनिवार । करि इंग्रजाला बेजार ।। चाल ।। रेखीव नाक थरकांप देई शत्रूला ।। ती खूण करारी बाण्याची ठाव सर्वाला ॥ त्या मिशा सांगती कारस्थानाची कला ।। शत्रुला गिळाया कंठ जणू उचलला ।। उंच भव्य देह जाहला ।। पाहून अशा मूर्तिला। आनंद झाला चित्ताला । बुद्धिची करुनि तलवार देश रक्षिला । **बाळाजी जनार्दन भानु** चमकला हिरा ।। **पांडुरंग** शाहीर गातों ज्याच्या कवनाला ।। १ ।।

—२—

भानु कुळामधिं जन्म घेऊनी भानुसम तळपे नाना । नाना आले पाहुनि इंग्रज मनीं चरकती ते नाना ।। टोपीवाले मनांत म्हणती असेल जेथें हा नाना । नाना युक्त्या योजुनि करितो निष्फळ आमुच्या युक्त्यांना ॥ नांव ऐकुनी ज्या नानाचें निजाम हैदर वीरांना । धडकी भरली, धुंद उतरली, चिंताज्वर तो कितिकांना ॥ शत्रूंचा बुजबुजाट

झाला, मत्सर चारी बाजूला । भले बहाद्दर नाना ! तुम्ही तरिहि न कोठें डगमगला ॥ चरित्र आतां या नानाचें सांगिन ऐका या वेळा । काव्यदेवते ! ये झणि आतां, आशीर्वचनें देण्याला ॥ २ ॥

● ●

चौक १ ला

धन्य, धन्य, गांव **वेळास । भानुवंश** भूषवी ज्यास ॥ चाल ॥ शके १६६३ च्या माघ वद्य चौथीला । शुक्रवारच्या हो दिवसाला । बाळ नाना आले जन्माला । फडणीशी सुरेख करण्याला । कसें आतां सांगतों तुम्हांला । ऐकुनि घ्यावें प्रसंग मोठा स्फूर्तिदायी जाहला ॥ जी ॥ जंजिऱ्याच्या शिद्दीनं छळलं कैक लोकाला ॥ बाळाजी विश्वनाथांच्या वडिल भावाला ॥ पोत्यांत घालुन बुडवलं धाक सर्वाला ॥ बाळाजिनं विचार मनिं केला । आतां जावं सोडून मुलुखाला । घाटावरती **नशीब** काढायला । श्रीवर्धन सोडुन चालला । वेळास गांवाला आला । तिथं भानूचा घरोबा झाला । म्हणुन मुक्काम त्यांच्या घरीं केला । **हरिभाऊ,** रामाजी आणि बाळाजी–तिघं भाऊ भानूंच्या घरा । बाळाजी विश्वनाथ बोलले तिघां भावांला ॥ " आम्ही चाललों देशावर दैवयोग बघण्याला । जर यायचं असेल तुम्हांला । तर विचार करा तुम्ही जरा " । तिघं भाऊ झाले तय्यार त्याच वेळेला ॥ जी ॥ भट–भानू आले साताऱ्याला । सेवा दिली शाहुराजाला । शाहुराजा प्रसन्न झाला । पेशवाई दिली बाळाजीला । इ. स. सतराशें तेराला । बाळाजी भानूला फडणीस केला । बाळाजी–बाळाजी चालले उत्तरेच्या मोहिमेला । सय्यद हुसेनशीं होता तह केला । मऱ्हाटे गेले दिल्लीला । बादशाहाला (रोशन अख्तर) बादशाहा केला । अन् चौथाई–सरदेशमुखीच्या सनदा दिल्या मराठ्यांला।। हें रुचलं नाहीं अमीरउमरावाला । त्यानं बाळाजी पेशव्याला ठार करायला । एक मोठा कट केला ॥ चाल ॥ दिल्लीच्या एका

रस्त्यांत । मारेकरी बसले जोरांत ॥ जंवा हातीं सनदा घेऊन । जाईल पेशवा परतून ॥ तंवा त्याला ठार मारून । घेउया सनदा हिसकून ॥ असा दुष्ट बेत त्यांनीं केला । तो कळला बाळाजी भानुला । बाळाजी बोलला बाळाजीला । " बाळभाऊ ! असा प्रकार आलाय कानाला । तर एक विनंति करतों तुम्हांला । पेशव्यांचा पोशाख द्या मला । मंदील माझ्या डोक्याला । अन् तुम्ही हा माझा पेशाख करा । अन् आपल्या गोटाकडं सनदा घेऊन चला । " तसा बदल पोशाखांत केला । बाळाजी पेशवा तंवा आपल्या गोटाकडं गेला । पण इकडं प्रकार काय झाला । बाळाजी भानु त्या रस्त्यामध्नं चालला ॥ तों मारेकरी अंगावर धांवले चारी बाजूला । तलवारीचा घाव पडला । तों बाळाजी भानुचा प्राण निघुनिया गेला ! ॥ मित्रासाठीं मित्रानं प्राण असा अर्पिला ! ॥ जी ॥ बाळाजी पेशवा प्रसन्न झाला । अन् फडणीशी दिली बाळाजीच्या मुलाला । जनार्दनपंताला । अन् फडणीशी दिली कायमची भानुवंशाला । जनार्दनपंताला मुलगा झाला । तोच हा **नाना फडणीस** म्हणून गाजला दिगंताला ! ॥ १ ॥

● ●

चौक २ रा

दिसामासांनीं वाढत गेला हट्टी बाळ हेकेखोर । विद्याभ्यासहि हळु हळु झाला तळपु लागला हा चतुर ॥ ॥ चाल ॥ सतराशें एकसष्ट सालाला । पानपतचा मुकाबला झाला । तंवा नाना पानपतला गेला । पण पानपतला मोठा आकांत झाला । लहान मोठा कितिक ठार झाला । तंवा सदाशिवभाऊच्या बाजूला । नाना शेवटपर्यंत होता राहिला । पण भाऊचा अंत जंवा झाला । तंवा साऱ्यांचा धीर सुटला । अन् जो तो लागला वाट फुटेल तिकडं धावायाला । त्यांत नाना बचावला । पण हाल हाल झाले जीवाला । वीस वीस कोसांची मजल दिवसाला । कसाबसा बऱ्हाणपुरला आला । तिथं नानासाहेब पेशवा भेटला त्याला ।

पानपतच्या सांगून खबरेला । नानाचा जीव कासावीसला । अन् बोलला नानासाहेबांला । " श्रीमंत ! आतां रजा द्यावी मला । मी जातों काशीयात्रेला । आतां ही यातायात नको मला । देहाचें करावें सार्थक वाटतंय मला " ॥ असं बोलून नाना फडणीस गेले काशीला ॥ इकडं पेशवे आले पुण्याला । पण जीव त्यांचा होरपळून गेला । पानपतचा धक्का जीवाला । देह लागला दिसंदीस खंगायला । तंवा निरोप धाडला नाना फडणीसाला । कीं " नाना ! भेटायची इच्छा एकदा तुला । जर या नानाची काळजी असेल तुला । तर मी मरायच्या पूर्वी ये एकदां भेटीला " ॥ ॥ चाल ॥ पेशव्याचें पत्र वाचून ॥ नाना फडणीस गेले करपून ॥ वैराग्य दिलं सोडून । घोड्यावरती स्वार होऊन ॥ येऊं लागले मोठ्या वेगानं । भेटीचा छंद घेऊन ॥ पारनेरला आले धांवून । तिथं कळली वार्ता दारुण ॥ शोकानं गेले भाजून । नानासाहेब गेले सोडून ! ॥ प्राण गेला पुणं सोडून । पुण्याई गेली संपून ॥ चाल ॥ काळोख चारी बाजूला । शोकाच्या समुद्रांत देश बुडून हो गेला ॥ जी ॥ तंवा देशाला धीर कुणि दिला ? । एक नाना धांवून आला । राष्ट्राला हात देणारा । वांचवलं राज्य मर्दानं धन्य जाहला ॥ २ ॥

● ●

चौक ३ रा

बाळ माधव पेशवा झाला । त्याचा फडणीस **नाना** शोभला (**सप्टेंबर** १७६१) । माधवराव तेजस्वी झाला । निजामाशीं युद्ध त्यानीं केलं **राक्षसभुवनाला** । अन् शत्रूचा पुरा मोड केला । माधवराव पेशवा थोर झाला । शूर, उदार, न्यायी–असा त्याचा डंका गाजला ! ॥ **रामशास्त्री प्रभुणे** न्यायाला । रामराज्य साऱ्या लोकांला । पण दैवानं घातला घाला । माधवरावाला क्षय लागला । अन् १७७२ सालाला । अवघ्या अठ्ठाविसाव्या वर्साला । काळानं नेलं झडपून माधवरावाला ! ॥ तंवा

नारायणराव पेशवा झाला। पण राघोबाकाकाच्या अंगांत कलि शिरला। अन् त्यानं पुतण्याचा खून करविला। सुमेरसिंह गारदी झाला!। तंवा नाना भडकून गेला। नारायणाच्या प्रेत-संस्काराला। ओंकारेश्वरीं लोक किती जमला। मुळामुठा नदीच्या कांठीं मुत्सद्दी जमला॥ तंवा नाना बोलला सगळ्याला। "ब्रह्महत्या घडली राघोबाला। प्राण गेला तरी बेहेत्तर! पण या राघोबाला पेशवा म्हणायला। जो जो नसेल तयार या जागेला। त्यानं त्यानं ऐकावं या बोला। वाळूचं लिंग केलंय तयार या जागेला। या लिंगावर हात ठेवून आतांच करा प्रतिज्ञेला"। हरिपंत फडके रणशूर। सखाराम बापू बोकील। त्रिंबकराव मामा रणशूर नाना फडणीस मुत्सद्दी थोर॥ यांनीं केला मोठा निर्धार। अन्-घरोघरीं गेले ते वीर॥ चाल॥ एक मोका मिळाला सर्वांला। निजामानं बखेडा सुरू केला। तंवा त्याच्या बंदोबस्ताला। राघोबा फौज घेऊन निजामा वर गेला। बरोबर नेलं नाना फडणीसाला। तंवा वाटलं नानाला कारस्थान पुरं करायला। एवढा मोका चालून हा आला। आतां ज सोडावं पुण्याला। तर कारस्थान करावं कसं बोला। म्हणून नाना आजाऱ्याचा बहाणा केला। अन् हळूच पुण्याला आला?। गंगाबाईल ठेवलं पुरंदराला। तिच्या नांवानं कारभार सुरू केला। इ. स. १७७ सालाला। **सवाई माधवराव** जन्माला आला। आनंदी आनंद झाला नाना फडणीस गेले साताऱ्याला। अन् पेशवाईचीं वस्त्रं आणविलीं **सवा माधवाला**॥ तंवा चाळीस दिवसांचाच तो बाळ होता झाला। तंवर पेशवेपद लाभलं त्याला॥ नानानं राघोबाचा डाव असा उधळला ॥ चाल॥ जंवा बातमी कळली राघोबाला। तंवा राघोबा पुण्याक परतला। पण वाटेंत आडवलं त्याला। नागपूरकर भोसला ख झाला। त्रिंबकराव मामा मदतीला। राघोबाचा पुरा फडशा झाल तंवा राघोबा उत्तरेला गेला। शिंदे-होळकरांची मदत मागायला। प त्यांनीं झिडकारलं त्याला। तंवा राघोबा गुजराथेंत गेला। हरिपंत फ

पाठलागाला। राघोबा कासावीस झाला। तंवा इंग्रजांची मदत मागायला। राघोबा गेला सुरतेला। अन् ताम्राशीं त्यानं तह केला (६-३-१७७५)। राघोबाला पेशवा करायला। इंग्रज तयार झाला। मोबदला म्हणून साष्टी बेट लुबाडलं त्या वेळा। अन् १९ लक्षांचा मुलूख तोडून दिला। राघोबानं असा तह केला। **कर्नल कीटिंग** धांवला मदतीला। अन् राघोबा चाल करून आला। पण वॉरन हेस्टिंग्जनं हुकूम फिरविला। अन् इंग्रज फौज फिरली माघारा। **कर्नल ऍप्टन** पुरंदरला आला। अन् त्यानं पुरंदरचा तह (२९-२-१७७६) नवा केला। इंग्रजांनीं सोडलें राघोबाला। नानाचं कारस्थान पार पडलं त्या वेळां॥ ३॥

● ●

चौक ४ था

पुरंदरचा तह जरि झाला। तरी तो अम्मलांत नाहीं आला। इंग्लंडांतल्या डायरेक्टरांनीं सुरतेचा तह कायम केला!। तेव्हां वाटलं नानाला। कीं आतां इंग्रजाला ताळ्यावर आणायला। एक युक्ति करावी या वेळा॥ फ्रेंच वकील **सेंटल्युबिन** होता आला। नानानं जवळ केलं त्याला। पण हा सगळा देखावाच केला। कारण नाना जाणून होता दोघांला। इतक्यांत प्रकार असा झाला। कीं मोरोबादादा (भानु) इंग्रजाकडे गेला। मोरोबा नानांचा वैरी झाला। मोरोबा बोलला इंग्रजांला। कीं "राज्य द्यावें राघोबाला। अन् आम्ही देऊं सवलती तुम्हांला"। इंग्रजांनीं मदत करण्याचा बेत हो केला॥ जी॥ तंवा नाना बोलले मोरोबाला।" मोरोबा विचार जरा करा। पंतप्रधानकी तुम्ही करा। ही दगदग नको मला। पण जर जाल परक्याला बोलवायला। तर समजा घात झाला। आपल्या हातानंच जर घरांत घ्याल तिसऱ्याला। तर सुरुंग लागेल मराठेशाहीला। राघोबानं काय प्रकार केला। तो सारा ठाऊक आपणाला। **म्हणून** विनवणी करतों तुम्हांला। कीं या सोडा अविचाराला"। असं **म्हणून**

नानान फडणिशी दिली मोरोबाला ॥ जी ॥ निःस्वार्थीपणा असा कुठं मिळणार बोला ?। पुढं कारभार जमेना मोरोबाला । म्हणून बोलवलं पुन्हां नानाला । इंग्रजांनीं लढाईचा पुन्हां घाट घातला !। तंवा मराठ्यांच्या फौजा एकवटल्या झुंज देण्याला । महादजी, तुकोजी, हरिपंत हे जमले एका जागेला ॥ वडगांवला सामना झाला । अन् त्यांत टोपीवाला आला घाईला । इंग्रजांनीं तह केला । पण तो तह कागदावरच राहिला । तीन चार वर्स सामना चालला । गॉडर्डसाहेब मोठा हुषार झाला । त्यानं वश केलं शिंद्यांला । अन् १७८२ सालाला । सालबाईचा तह त्यांनीं केला । तंवा राघोबा शिंद्याला शरण गेला । मग राघोबाला कैदेंत ठेवलं कोपरगांवाला । १७८४ सालीं राघोबाचा अंत झाला । पुढं महादजी आणि नाना यांच्यांत थोडा वेबनाव झाला । तें सारं आतां सांगीन पुढच्या चौकाला ॥ ४ ॥

● ●

चौक ५ वा .

महादजी शिंद्यानं मोठा पराक्रम केला । अन् हिंदुस्थान आणला हाताला । बादशहाला बादशहा केला । आणि सनदा घेतल्या त्या वेळा वकील-इ-मुतालीक किताब मिळाला । पुढं शिंदे आले पुण्याला । तंवा सवाई माधवराव होते गादीला । रंगपंचमीचा दिवस उगवला । तंवा पाटीलबाबांनीं स्वतः रंग उडवला । मोठा दरबार भरला । २१ जून १७९ ला । अन् बादशहानं दिलेला पोशाख पेशव्याला नजर केला । शिंद्यांनं सवाई माधवाला । नानाविरुद्ध तयार करण्याचा प्रयत्न केला !। शिंद्याला वाटलं त्या वेळा । जशी सत्ता आपली दिल्लीला । तशीच ती चालावी पुण्याला । अन् बडतर्फ करावं नानाला । पण **हरिपंत फडके** यांनीं य केला । आणि शिंदेनानांचा बखेडा दूर केला ॥ चाल ॥ निजामानं दि ना खंडणीला । तंवा नानानं त्याला तगादा केला । तंवा भर दरबारां

मशीरउल्मुल्क दिवाण बोलला सदरेला । " पेशवा कोणच्या झाडाचा पाला ? । तुंबा देऊन त्याला । आतां पाठवूं गंगातीराला । " असला घोर अपमान केला । तंवा मराठ्यांच्या फौजा निजामांशीं चालल्या लढाईला ॥ ७२००० स्वार तयार झाला । ३८००० पायदळ झुंजेला । १९२ तोफा माऱ्याला । निजामाची फौज आतां ऐका सांगतों तुम्हांला । ११०००० फौज होती झुंजेला । (१५०) दीडशें तोफा जागजागेला । घनाघोर युद्ध खर्ड्याला । त्यांत निजामाचा धुव्वा उडविला ॥ आनंदीआनंद झाला । पर इकडं दैवाचा खेळ दुसरा चालला ॥ सवाई माधव बेचैन झाला । अन् १७९५ सालाला । आक्टोबरच्या पंचवीस तारखेला । सवाई माधव बेफाम झाला । अन् त्या लहरींत तो गच्चीवर गेला । अन् कारंजावर देह टाकला । तंवा शरीराचा चक्काचूर झाला !॥ नाना फडणीस मोठ्या दुःखानं भाजून गेला ! ॥ ५ ॥

● ●

चौक ६ वा

१७९४ सालाला । फेब्रुवारी १२ तारखेला । महादजीचा अंत जाहला **वानवडी** गांवाला । मग दौलतराव शिंदे सुभेदार झाला । १७९६ सालाला । डिसेंबरच्या चौथ्या तारखेला । रावबाजी पेशवा झाला । नानाचा कारभार पटेना त्याला । १७९७ सालाला । ऑगस्टच्या १५ तारखेला । तुकोजी होळकराचा अंत झाला !। नानाचा एक हात गेला । तंवा नानाला कैद करण्याचा बेत त्यानं केला । शिंद्याच्या छावणींत मेजवानीचा थाट केला । तिथं नेलं नाना फडणीसाला । अन् घाटग्यानं पकडलं त्याला । अहमदनगरच्या किल्ल्यांत ठेवलं नानाला । घाडग्याचा सगळा कारभार झाला । त्यानं छळलं पुणें गांवाला । पुढें शिंद्यानं १० लाख रुपये घेऊन मुक्त केलं नाना फडणीसाला । पुन्हां नाना कामावर आला । सातारकरांनीं

बंड केलं त्याच वेळेला। तंवा त्या बंडाचा बंदोबस्त केला। नाना फडणीस थकुन होता गेला। अन् १८०० सालाला। मार्चच्या १३ तारखेला। (फाल्गुन व. ३ शके १७२२) नाना फडणीस कालवश झाले गेले स्वर्गाला ॥ जी० ॥ राज्याचें शहाणपण गेलें पार विलयाला ॥ जी० ॥ ६ ॥

• •

उपसंहार

राज्य राखिलें चाळीस वर्षें दूर ठेवलें परक्याला। चतुरपणाची कमाल करुनी कीर्ती नेली दिगंताला ॥ मूळगांव वेळास नानांचें, स्मारक झालें जागेला। भानुकुळाचा वास्तु फिरुनिया भानुकुळांतचि तो आला ॥ स्मारक करुनी भव्य तयाचें अखंड ठेवा स्मरणाला। देईल स्फूर्ति नाना आजहि असल्या पडत्या काळाला। **पांडुरंग** कवि धांवुनि आला वर्णन तुमचें करण्याला। नाना ! नाना गुण वर्णाया हर्ष होतसे हृदयाला ॥

रचना-२४-३-१९४३.